

Күркебаев К.К.

Қазтуған жыраудың «Алаң да алаң, алаң жұрт» толғауындағы тірек сөздердің функционалдық қолданысы

Бұл мақалада XV – XVIII ғасырдағы жыраулар поэзиясына шолу жасала отырып, атақты Қазтуған жыраудың «Алаң да алаң, алаң жұрт» толғауындағы сөздердің функционалдық жұмсалымы талқыланады. Мақалада жыраулар поэзиясының тілдік ерекшелігі философиялық терең ой мен дидактикалық мазмұнға, сан алуан экспрессия мен эмоцияға, өсиет-нақыл сөздер мен афоризмдерге, соны тіркестер мен синтаксистік параллелизмдерге, дыбыс үндесулері мен ішкі ұйқастарға, ырғақтық топ пен лингвопоэтикалық интонацияға толы екендігі көрсетіледі. Қазтуған жырау толғауындағы алаң жұрт тіркесінің функционалдық қолданысы мен контекстік мағынасының тұжырымы сло жайлы, көгөрай, шалғынды жер мәнінде екені семантикалық тұрғыдан дәйктеледі. Толғау мәтініндегі жұрт тірек сөзінің семантикасы, этимологиясы мен тіркесімділік табиғаты кешенді лингвистикалық ғылыми талдауға түседі. Толғау мәтініндегі жуған жұрт, туған жұрт, кескен жұрт, қонған жұрт, түскен жұрт сөз тіркестеріндегі етістіктің есімше – ған тұлғасы затқа құбылысқа тән сапалық белгіні қимыл, процесс мағынасын білдірумен қатар анықтауыштық қатынастағы іс-әрекеттің өткен шақ мағынасын да білдіріп тұрғаны да нақты мысалдар негізінде талдауға түседі.

Түйін сөздер: жыраулар поэзиясы, семантика, тірек сөз, сөздердің функционалдығы, афоризмдер, контекстік мағына мен тіркесімділік, көнерген сөздер, синтаксистік параллелизмдер.

Kurkebayev K.K.

The functional use of key words in the work «Алаң да алаң, алаң жұрт» by Kaztugan zhyrau

In this article, the author examines versatile functional use of words in the work «Алаң да алаң, алаң жұрт». The article pays special attention to such linguistic features of zhyrau as deep philosophical content, didactic foundation of their works, richness of poetry and emotional expression of different shades, aphorisms and sententious phrases, as well as psychological and syntactic parallelism, the harmony of sounds and their linguopoetic intonation. In the work of Kaztugan zhyrau the phrase алаң жұрт has the following functional application and contextual meaning: атамекен, туған жер (homeland), қонысқа жайлы (suitable for life), көгөрай, шалғынды жер (great place). The article gives a comprehensive analysis of linguistic semantics, etymology and valence of the word жұрт. The article also gives a very detailed analysis of such phrases as жуған жұрт, туған жұрт, кескен жұрт, қонған жұрт, түскен жұрт. All these phrases were created with the help of the participial form of the verb – ған that represents qualitative properties of phenomena and objects in the meaning of the process and actions, characterized in the context of the literary text in the past tense.

Key words: poetry of zhyrau, semantics, key words, functionality of words, aphorisms, contextual meaning, archaisms, syntactic parallelism.

Күркебаев К.К.

Функциональное употребление опорных слов в произведении Казтуган жырау «Алаң да алаң, алаң жұрт»

В данной статье автор всесторонне рассматривает функциональное употребление слов в произведении Казтуган жырау «Алаң да алаң, алаң жұрт». В статье уделяется особое внимание таким языковым особенностям жырау, как философское глубокое содержание, дидактическая основа произведения, наполненность поэзии различной экспрессией и эмоциональными оттенками, наличие афоризмов и нравоучительных фраз, а также психологический и синтаксический параллелизм, гармония звуков и их лингвопоэтическая интонация. В произведении Казтуган жырау словосочетание алаң жұрт имеет следующую функциональную применимость и контекстное значение: атамекен, туған жер (родина), қонысқа жайлы (удобен для жизни), көгөрай, шалғынды жер (прекрасное место). В статье проводится комплексный лингвистический анализ семантики, этимологии и валентности слова жұрт. В статье дается подробный анализ таких словосочетаний, как жуған жұрт, туған жұрт, кескен жұрт, қонған жұрт, түскен жұрт. Все эти словосочетания были созданы с помощью причастной формы глагола – ған, что обозначает качественное свойство явлений и предметов в значении процесса и действия, а также характеризуются в контексте художественного текста в прошедшем времени.

Ключевые слова: поэзия жырау, семантика, опорные слова, функциональность слов, афоризмы, контекстное значение и сочетание, архаизмы и синтаксический параллелизм.

**ҚАЗТУҒАН
ЖЫРАУДЫҢ «АЛАҢ
ДА АЛАҢ, АЛАҢ ЖҰРТ»
ТОЛҒАУЫНДАҒЫ
ТІРЕК СӨЗДЕРДІҢ
ФУНКЦИОНАЛДЫҚ
ҚОЛДАНЫСЫ**

Жыраулар поэзиясы – халқымыздың неше ғасырлық өмір тарихын өнер өрнегіне, ақыл сөзіне бейнелеп түсірген лингво-поэтикалық асыл мұрамыз.

Жыраулар поэзиясы XV ғасырдағы Қазақ хандығы құрылғаннан бастап қалыптасып дами бастады. Жыраулар шығармаларының асыл өзегі ақыл-өсиет пен ел мұраты. Олардың толғауларының негізгі тақырыптары – туған жерді, елді сүйу, Отанды қорғау, елді бірлікке шақыру, адамгершілік қасиеттерді насихаттау. Жыраулар поэзиясы – халықтың басынан өткерген тарихи оқиғаларды, оның арман-мұратын, кешірген ауыртпалықтары мен елдің сол дәуірдегі саяси-әлеуметтік тұрмыс тіршілігін, ой-санасы мен ақыл ойын, дүниетанымдық болмысын көркем де бай құнарлы да бейнелі тілмен айшықтайды.

Жыраулар поэзиясының тілдік ерекшелігі философиялық терең ой мен дидактикалық мазмұнға, сан алуан экспрессия мен эмоцияға, өсиет-нақыл сөздер мен афоризмдерге, соны тіркестер мен синтаксистік параллелизмдерге, дыбыс үндесулері мен ішкі ұйқастарға, ырғақтық топ пен лингвопоэтикалық интонацияға толы.

Жыраулар мектебінің осындай көрнекті өкілдерінің бірі – *Қазтуған Сүйінішұлы*.

Қазтуған Сүйінішұлы (шамамен 15 ғасырда өмір сүрген) – жырау, жорық жыршысы, қазақ эпосын жасаушылардың бірі. Қазтуған жыраудың артынан өмір, болмыс туралы, атамекен, туған ел жайлы және әскери тұрмысқа қатысты сан алуан жырдан құралған мол мұра қалған. Бірақ жыр толғауларының көпшілігі сақталмай тек бізге жеткен шығармаларынан қазіргі кезде «Бұдырайған екі шекелі», «Алаң да алаң, алаң жұрт», «Белгілі биік көк сеңгір» деп аталатын үш толғауы ғана бар. Алайда аталған үш шығарманың өзінен-ақ Қазтуған жыраудың қазақ әдебиет тарихынан берік орын алғанына көз жетіземіз. Жыраудың қиялының ұшқырлығы мен кеңдігі, суреттеу тәсілдерінің байлығы мен әсемдігі орта ғасырларда қазақтың ақындық өнерінің жоғары дәрежеде әрі өзіндік сипатқа толы болғанын айғақтайды.

Алаң да алаң, алаң жұрт,
Ақала ордам қонған жұрт,

Атамыз біздің бұ Сүйініш
 Күйеу болып барған жұрт,
 Анамыз біздің Бозтуған
 Келіншек болып түскен жұрт,
 Қарғадай мынау Қазтуған батыр туған жұрт,
 Кіндігімді кескен жұрт,
 Кір-қоңымды жуған жұрт,
 Қарағайдан садақ будырып,
 Қылшанымды сары жүн оққа толтырып,
 Жанға сақтау болған жұрт.
 Салп-салпыншақ анау үш өзен,
 Салуалы менім ордам қонған жер,
 Жабағалы жас тайлақ
 Жардай атан болған жер,
 Жатып қалып бір тоқты
 Жайылып мың қой болған жер,
 Жарлысы мен байы тең,
 Жабысы мен тайы тең,
 Жары менен сайы тең,
 Ботташығы бұзаудай,
 Боз сазаны тоқтыдай,
 Балығы тайдай тулаған,
 Бақасы қойдай шулаған,
 Шырмауығы шөккен түйе таптырмас,
 Балығы көлге жылқы жаптырмас,
 Бақасы мен шаяны
 Кежідегі адамға
 Түн ұйқысын таптырмас,
 Қайран менің Еділім,
 Мен салмадым, сен салдың,
 Қайырлы болсын сіздерге
 Менен қалған мынау Еділ жұрт!..

Толғау мәтініне лингвистикалық талдау тұрғысынан келсек, Қазтуған жыраудың бұл толғауындағы көпвекторлы қолданысқа ие сөздер мен тіркесімдер қатарына *жұрт*, *алаң жұрт* тілдік бірліктерін жатқызуға болады. Поэтикалық мәтінінде *жұрт*, *жер* тірек сөздерінің семантикалық болмысы автор идеясының тұжырымы мен қорытындысын айқындап тұр.

Сөз мағынасының тіркесімділігі тұрғысынан алғанда алаң жұрт тіркесінде алаң сөзі өзінің тура етістік мағынасындағы «беймазалану, әбігерлену, алаңдау» мәніндегі функционалдық қолданыста емес, керісінше ұжымның сол дәуірдегі тілдік санасындағы контекстік тіркесімділікке сәйкес «қолайлы, жайлы, берекелі» мағынасында жұмсалып тұр.

Яғни Қазтуған жырау қолданған *алаң жұрт* тіркесінің функционалдық қолданысы мен контекстік мағынасы бұл өлең мәтінінде Еділ мен Жайықтың арғы түпқазығы түркі жұрты үшін, ал бүгіндегі мұрагері қазақ халқы үшін құтты қоныс, қимас Атамекен екенін философиялық терең ой мен поэтикалық сөз образы арқылы шебер қиюластырып *атамекен*, *туған жер*, *қоныс-*

қа жайлы, *көгорай*, *шалғынды жер* мағынасында қолданған.

Жұрт сөзінің толғау мәтініндегі тармақ соңындағы қайталануы сөз образға ой екінін түсіріп, ұйқас құрауға ұйтқы болып, антитезалық параллель мағынасында білдіріп тұр.

Осы мәтіндегі тірек сөз ретінде жұмсалған жұрт сөзінің тілдік табиғатын академик Р.Сыздық былайша топшалайды: «Жұрт. Аса Жұрт. Астана жұрт. Ауыр жұрт. Байтақ жұрт. Ескі өлең-жырларда *жұрт* сөзінің осындай қолданыстары жиі кездеседі. Бұларда *жұрт* – терминдік қызметте, яғни «ел, белгілі бір этникалық құрам және оның көшіп қонып жүретін мекені, белгілі атымен аталатын халық». Демек, *жұрт* осы күнгі *халық* сөзінің синонимі [1, 48].

Сонымен қатар жұрт атауы сөздік қорымызда мағынасын айқындай түсуде *ел* сөзімен қосарланып келіп *ел-жұрт* түрінде де кездеседі.

Қазтуған жыраумен қатар жалпы жыраулар поэзиясында алаң жұрт тіркесімен қатар аса жұрт көнерген тіркесі де жиі ұшырасады. Сол заманда аса жұрт тіркесінің семантикасы «туысқан адамдар қауымы», «өз жұрты» мағынасын білдірсе керек. Өйткені көне және орта түркі жазба жәдігерліктерінде *аша* (қазақша *аса*) сөзі «туысқан» деген мағынаны білдірген. Оның айқын дәлелі ретінде *аша* атауын түркітанушы ғалым К.К.Юдахин қырғыз тілінің солтүстік диалектісінде «туысқан адам, отбасы мүшесі» дегенді білдіретін араб тілінен келген сөз деп көрсетеді [2, 74].

Аса жұрт тіркесін қазақтың жауынгер ақыны Махамбетте те осы семантикалық қолданыста жұмсаса керек. Мәселен,

Аламанға жол бердік,
Аса жұртты меңгердік.

поэзиясында *жұрт* сөзінің *алаң жұрт*, *аса жұрт* қолданысымен қатар *астана жұрт* көнерген тіркесі аз да болса ұшырасады.

Бұл көнерген сөздің этимологиясын академик Р.Сыздық Л.Будаговтың, В.Радловтың пікірлеріне сүйене отырып, *астана жұрт* дегеннің мағынасы парсы тіліндегі *астан* /*астана* сөзінің «табалдырық, есік» деген мағынасынан «әміршінің сарайы» деп ауысқан алғашқы семантикасы деривацияланып, «сарайға (хан ордасына) қараған жұрт», яғни белгілі бір әміршінің (ханның, сұлтанның, патшаның, бектің) қол астындағы («табалдырығындағы») ел, жұрт дегенді білдірсе керек. XIX ғасырдағы кейбір екі тілдік сөздіктерде қазақ тіліндегі *астана жұрт* деген

тіркесті «көп, сансыз көп халық» деп түсіндіруі жаңсақтық деген тұжырым жасайды [1, 48].

Қалай дегенмен де бүгінгі тілдік қолданыстан пассив қабатқа өткен астана жұрт тіркесіндегі астана атауы жеке тұрып оңтүстік және батыс аймақтарындағы жергілікті тіл ерекшеліктерінде түрлі семантикалық мәнге ие екен белгілі. Мыс

1. Астана (Жамб; Жам., Св) есік табалдырығы.

2. Астана (Гур., Маңғ., Түркім.: Ашх) халық, ел, жиын [3, 74].

Сонымен қатар астана атауының бүгінгі тілдік қолданысы жұрт сөзімен тіркеске түспей жеке тұрып Қазақстан Республикасының «бас қаласы, мемлекет орталығы, елорда» мағынасында белсенді қолданса ие екені белгілі.

Атақты Қазтуған жыраудың бұл жыр жолдарында өлең мәтінінің негізгі ұйтқысы болып қолданылған *жұрт*, *жер* сөздері есімше тұлғалы *туған*, *қонған*, *кескен*, *жуган* сияқты етістік сөздерімен тіркеске түсіп суретті баяндау, ұйқас құрауға бейімділік, терең психологиялық күй, динамикалық екпін сияқты семантикалық қолданыстарды жан-жақты ашып тұр.

Яғни, есімдер сияқты етістіктер де көркем сөз тілінде, әсіресе өлең мәтінінде поэтикалық-стильдік қызметке ие. Жалпы «Етістік тіліміздегі сөз таптарының ішіндегі ең күрделі және қарымы ең кең грамматикалық категория. Етістіктің күрделілігі мен қарымдылығы оның аса өрісті лексика-семантикалық сипатымен, бай лексика-грамматикалық формаларымен, көсіліңкі синтаксистік қызметімен тығыз байланысты», – [4, 122] деп тұжырымдалуы шынында да Қазтуған жыраудың бұл поэтикалық мәтінде тірек сөзбен тіркесімділік қабілетінің кең ауқымдығы, іс-қимыл мағынасының әр тараптылығы, қуатты эмоционалдық фон тудыруы, ырғақ пен ұйқас құрау ерекшеліктерінің өзіндік көріністерін айқындап тұрған іспетті.

Мәселен, өлең мәтініндегі *жуган жұрт*, *туған жұрт*, *кескен жұрт*, *қонған жұрт*, *түскен жұрт* сөз тіркестеріндегі етістіктің есімше – *ған* тұлғасы затқа құбылысқа тән сапалық белгіні қимыл, процесс мағынасында дәйектеп, анықтауыштық қатынаста іс-әрекеттің өткен шақ мағынасын да болғанын меңзеп тұр. Сонымен қатар, өлең мәтініндегі – *ған* тұлғасының лексика-грамматикалық мағынасы автор тарапынан өткен жақсы, берекелі, жайлы күндердің сағынышы мағынасында қолданысқа ие болған.

Ал толғау мәтініндегі *Балығы тайдай тулаған*, *Бақасы қойдай шулаған* деген өлең жолдарында етістіктің есімше тұлғалы – *ған* формасы

балық пен тайдың тулауын, бақа мен қойдың шулауын салыстыра сипаттаған теңеу жасаудың өнімді тәсілі *-тай -тей*, *-дай -дей* форманттарымен мәтін ішілік функциональдық қызметке түсіп толғау мәтінінің философиялық терең тұжырымы мен көркемдік табиғатын аша түскен.

Тұжырымдай айтқанда көркем мәтіндегі – *ған*, – *ген* есімше тұлғасы жұрт, жер тірек сөздерімен семантикалық тіркесімділікке түскенде сапалық қимылдық мәні затқа құбылысқа тән сапаны қимыл, процесс ретінде береді. Есімше тұлғалы етістік сөз табы ретінде қимыл, процесстік мағынасын да айқындап, өткен шақтық мағынасын да сақтап, анықтауыштық процесс мағынасын да көрсетеді.

Қазтуған жыраудың бұл толғауында бүгінгі тілдік қолданысымызда пассив лексемалар қатарына енген мал шаруашылығы, қару-жарақ, әкімшілік атаулар мен түрлі сапалық қасиеттерді таңбалайтын *жабағы*, *жабы*, *атан*, *тайлақ*, *ақала орда*, *ботташық*, *қылшан*, *кежі*, *салуалы*, *кір-қоң*, сияқты көнерген сөздер кездеседі.

Көнерген сөздердің қолданысы туралы Ғ.Мұсабаев: «Сөз историзмге айналу үшін өткен тарихи кезеңдерде қолданылғаны шарт емес, соңғы кезде тілдегі қолданылудан шығуы шарт. Мұндай жағдайда бұл заттардың атаулары қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамынан шығып қалады да, көне заманда жазылған әдебиеттерде ғана сақталуы мүмкін», – дейді [5, 318].

Осыған орай Қазтуған жырау толғауындағы *қылшан* сөзі бүгінгі тілдік қолданыстан мүлдем шығып қалған осындай көнерген сөздердің бірі. Бұл сөзді 1910 жылы Орынбор қаласында жарық көрген «Шайыр» кітабында «оқ сауыт» мағынасында түсіндіреді. Логикалық тұрғыдан толғау мәтініндегі *қылшан* сөзінің тіркесім құрамындағы (контекстік) мағынасын да осы тұрғыдан алуымызға болады. Тіл тарихы тұрғысынан алғанда *қылшан* лексемасы жыраулар поэзиясында жиі кездесетін осы мағынадағы *қорамсақ* атауынан да бұрынғы орта түркілік кезеңде ұшырасатын түркілік ортақ атау болуы әбден мүмкін.

Қазтуған жырау толғауында кездесетін кейбір көнерген сөздердің семантикалық түсініктемесі ҚТС-нде төмендегіше берілген.

Жабағы

Қой мен түйенің көктемде қырқып алған ұйысқан қысқы жүні.

Тайдан кіші, бес-алты айлық ересек құлын.

Қой жүнінің астына шүберек мата салып, сырып тіккен жабдық.

Тоқымның іштігі. [6, 187]

Жабы

Қазақ жылқысының нашар, қарабайыр тұқымы.
Өмірі мінілмей жүрген, қашаған асау түйе
Жабыраңқы, уайымды, мұңды [6, 187].

Ботташық

Шатырша гүлдер тұқымдасына жататын көп
жылдық шөптесін өсімдік [6, 106].

Тұжырымдай айтқанда, ұлттық бояуы қою,
өршіл романтикаға сусындаған, афористік тол-
ғаныс пен көркемдік тіркестерге аса бай Қазту-
ған жырау шығармашылығы әлденеше ғасырлар
бойы қазақ ақындарына үлгі, өнеге мектебі бол-
ғаны ақиқат.

Әдебиеттер

- 1 Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Арыс, 2004. – 148 б.
- 2 Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – М.: Наука, 1965. – С. 74.
- 3 Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. – Алматы: Арыс, 2005. – 74 б.
- 4 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1964. – 122 б.
- 5 Мұсабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2014. – 318 б.
- 6 Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 187 б.

References

- 1 Si'zdi'qova R. So'zder so'yleydi. – Almati': Ari's, 2004. – 148 b.
- 2 Yudahi''n K.K. Ki''rgi''zsko-rwsski''y slovar#. – M.: Nawka, 1965. – S. 74.
- 3 Qazaq tilining aymaqtı'q so'zdigi. – Almati': Ari's, 2005. – 74 b.
- 4 I'sqaqov A. Qazirgi qazaq tili. – Almati': Ana tili, 1964. – 122 b.
- 5 Musabaev Gh. Qazaq til bilimining ma'seleleri. – Almati': Abzal-ay, 2014. – 318 b.
- 6 Qazaq tilining so'zdigi. – Almati': Dayk-Press, 1999. – 187 b.